

AYNUR ARİF qızı İBRAHİMOVA

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏ ANLAYIŞI

Fəndaxili əlaqə də fənlərarası əlaqə kimi integrasiya fəlsəfəsinə xidmət edir. integrasiya kainatın bölünməz olduğuna, vəhdət təşkil etdiyinə sübut və bu fikrə gətirib çıxarmaq üçün seçilən yoldur.

Dilçilikdə fəndaxili əlaqə ierarxik quruluş əlamətləri kimi qeyd olunur. Daxili bağlılıqların simmetrial kəsişməsi V.M.Solnsteven araşdırmaları vasitəsilə monoqrafiyalara çevrilib və həmin

əsərlərdə dilin ontoloji şəkli müəyyənləşib, bir sıra problem məsələlərə dair aydın şərhlər, dəqiq təriflər verilmiş, eyni zamanda dil və nitq kimi nəzəri linqvistika yeni baxışlarla zənginləşmişdir. [3, s 11-62]

Dilçi-metodist və ya didakt üçün bu sahədə yeni söz demək, təbiidir ki, dil vahidlərinin kombinator proseslərindən aydın şəkildə baş çıxararkən və linqvistik hadisələrin izahını verərkən əhəmiyyətli görünməyə bilməz. Nitqlə dilin, dillə təfəkkürün bilavasitə yaradıcı, keçirici və ötürücü əlaqələri haqqında filoloq müəllimin mükəmməl biliyə yiyələnməsi onun məntiqli hökmlərində, sübutlu mühakimələrində daha əsaslı olduğunu və ana dilimizin nəzəri məsələlərinə şagirdlərdə dərin tədqiqatçı marağı oyada bildiyini göstərir. Eyni ilə ilk dəfə müəlliminin dilindən riyazi linqvistika, coğrafi linqvistika və yaxud da digər terminlərin adlarını eşidən şagirddə hər bir sözdə yeni məna axtarmaq, cümlədəki mənaları fərqləndirə bilmək həvəsi baş qaldırır. Dilin qanunlarını təfəkkürün qanunları ilə əlaqədə dərk etmək müəllimin alim düşüncəli olduğunu göstərir.

Bir sözlə, elmdaxili yaxud da, fəndaxili əlaqəni bilmək Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərin nəzəri hazırlığı və öz təcrübələrində tətbiq etməsi üçün çox vacibdir.

Fəndaxili əlaqədən danışmaq məqsədilə bizim dilçilik elminə müraciət etməyimiz təsadüfi deyil; çünki Azərbaycan dilinin tədrisi sistemində müşahidə olunanlar ümumi dilçilikdə də müşahidə olunur və bizə elə gəlir ki, Azərbaycan dilinin tədrisində fəndaxili əlaqənin mövcud xəritəsi və ya konturları üzrə bizim verəcəyimiz təkliflər digər dillərin tədrisi üçün də əhəmiyyətli təkliflər kimi qəbul edilə bilər. Odur ki, nəzəri dilçiliyi bir daha öyrənməyimiz, dərslərin fəndaxili əlaqə baxımından, imkanlarını təhlil etməyimiz, linqvometodika sahəsində mövcud ədəbiyyatdan əxz edərək müəyyənləşdirdiyimiz müddəaları həmkarlarımızla bölüşməyimiz aşağıdakılarla əlaqədardır:

1. Fəndaxili əlaqə proqramlarda lazımcına nəzərə alınmalı, izahat vərəqlərində geniş şərh olunmalıdır. Şərhlərdə deyilməlidir ki, dilin struktur-semantik sistem kimi dərk olunması təlimdə metodik istiqamətlərlə müəyyənləşir. Belə ki, yazı və oxu proseslərinin tənzimləyiciləri olan orfoepik və orfoqrafik normalar həmin daxili əlaqə və münasibətlər əsasında meydana çıxır. Orfoqrafiyanın fonetik prinsipi bu dediklərimizə ən düzgün və tutarlı nümunədir.

2. Fəndaxili əlaqədən istifadə etməkdən ötrü daha potensial mövzular haqqında, bölmə və şöbələrarası keçid mərhələləri barədə nəzəri cəhətdən şərh və ya təhlil nümunələri verilməlidir.

3. Fəndaxili əlaqənin mövzulararası, kurslararası, bölmələrdaxili əlaqə imkanları xüsusi olaraq tədqiqatə çevrilməli, təcrübədə meydana çıxan nümunələrin ümumiləşdirilməsi aparılmalı, metodik tövsiyələrlə müəllimlərə bu barədə istiqamətlər verilməlidir.

4. Fəndaxili əlaqənin dil təlimində qanun, prinsip, metod, forma və ya vasitə olması barədə sistemli şərhlər olmalıdır.

5. Bu sahədə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı mövcud təcrübələr də ümumiləşdirilməmişdir. Bütün bunlar bu mövzuda tədqiqat aparmağın aktual, mövzunun isə ciddi problemlər doğurduğunu göstərir. [1, s 39-46].

Deməli, tədqiqatın mahiyyəti Azərbaycan dilinin fəndaxili əlaqədə tədrisinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi; habelə sistemə qurulan dərslər, fəndaxili əlaqə, onun formaları, mənimsəməyə təsiri, pedaqoji-psixoloji amillərin gözlənilməsi ilə qabaqcıl təcrübədən alınan optimal nəticələrdən ibarətdir.

Eyni zamanda fəndaxili əlaqə probleminə müəllimlər dərindən bələd olarsa və tətbiq edilən üsullarla mənimsəmə mexanizmi optimal qurularsa, mövzular, bölmələr, şöbələrarası əlaqə sferası ilə gedən proses intensiv nitq inkişafı mexanizminə çevrilərsə, ayrı-ayrı normalar üzrə bacarıq və vərdişlər rabitəli nitqə inteqrasiya olunarsa şagirdlər Azərbaycan dilini indikindən daha yüksək səviyyədə mənimsəyər ki, bu da onların nitq mədəniyyəti vərdişlərində özünü qabarıq şəkildə göstərmiş olar.

Bu mövzunun didaktik mahiyyətinin formalaşdırılmasında dil tədrisi sahəsində metodoloq saydığımız alimlərin aparıcı fikirlərindən istifadə edilmişdir. Həmin fikirlər də konkret olaraq aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Dil təliminin mövzulardaxili əlaqədə qurulması mənimsəmə əmsalını yüksəldər.

2. Dil təliminin fəndaxili əlaqə zəminində qurulması məlum biliklərin möhkəmləndirilməsi, yeni biliyin daha əsaslı mənimsənilməsi ilə nəticələnər və bu da öz növbəsində qabaqlayıcı funksiyanı hərəkətə gətirməlidir.

3. Dil təlimində fəndaxili əlaqə prinsipinə riayət edilməsi dişli çarxı, ötürücü mexanizmi xatırlatmalı, bilik, bacarıq və vərdislərin də bir-birindən güc almasını təmin etməli olar.

4. Fəndaxili əlaqə zəminində qurulan dərslər nitq mədəniyyəti vərdislərinin formalaşdırılması ilə nəticələnərsə, belə dərslərdə praktik istiqamət daha güclü təsir bağışlayar.

5. Fəndaxili əlaqə metodik ədəbiyyatda öz mahiyyətinə görə müxtəlif adlarla qeyd oluna bilər; misal üçün, morfologiyanın sintaktik zəmində öyrədilməsi, sintaksisin morfoloji əsasda nəzərə alınaraq tədrisi, leksik anlayışların sintaktik funksiyasının nəzərə alınaraq şərh üsulları, mətnin formalaşmasında söz və söz birləşməsi və cümlə sintaksisinin rolu, cümlə təhlilində morfologizmlərin rolu, sintaksizm və morfoligizm sübutlu vərdislərin formalaşdırılmasında möhkəm bilik, bacarıq amilləri aşılamağın zəruriliyi, induktiv şərh üsulundan dedaktiv şərh üsuluna dair əlamətlərin əsas tutulması və s.

6. Fəndaxili əlaqədə qurulan dərslər müəllimin elmi səviyyəsini yüksəldə bilər. Eyni zamanda o, bu üsulla qurduğu dərslərdə dilçilik elminin simmetrik və asimmetrik bağlılıqlarını şagirdlərə də əyani şəkildə müşahidə etdirə bilər.

Öyrədilən hər bir mövzu özündən əvvəlki dərslərə əsaslanır, özündən sonrakı dərslər üçün isə baza yaradır. Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqə məhz göstərilən iki cəhətin sıx birləşməsi zəminində tədrisin əsas məqsədini həyata keçirmək məzmununu onun məqsəd və vəzifələrini təmin edir. Azərbaycan dili tədrisində fəndaxili əlaqənin məqsədlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Keçiləni əvvəl qazanılmış biliklərə istinadla şagirdlərin mənimsəyəcəyi şəkildə başa salmağa nail olmaq;

- Əvvəl keçilmiş dərslərdəki əsas məsələləri yada salmaq və əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə nail olmaq;

- Azərbaycan dilinin çətin başa düşülən, çətin qavranılan, başqa anlayışlarla qarışıq salınan anlayışlarını müqayisə zəminində təkrar yada salmaq, onların lazımı səviyyədə mənimsənilməsini təmin etmək;

- Keçilən dərslə gələcək dərslər arasında əlaqə yaratmaqla şagirdlərdə sonrakı mövzularla bağlı təsəvvür yaratmaq;

- Şagirdlərdə müxtəlif anlayışlar arasında əlaqə yaratmaq bacarığı formalaşdırmaq.

Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqə aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər.

- 1) Anlayışlararası əlaqə

- 2) Bəhslərarası əlaqə

- 3) Şöbələrarası əlaqə

- 4) Bölmələrarası əlaqə

Aydındır ki, Azərbaycan dilində fəndaxili əlaqə əsasən mövzular arasında olur. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir anlayış özü də müəyyən mövzuya aiddir. Mövzular bəhsdə, şöbədə və bölmədə birləşir. Məsələn, isim morfologiya şöbəsinin bəhsi olmaqla yanaşı, qrammatika bölməsinə daxildir. İsim nitq hissələri bəhsi üçün mövzu sayıla bilər. İsim anlayışı, ismin quruluşca növləri, ismin hallanması mövzularına onları bir topluda birləşdirmək nöqteyi-nəzərindən yanaşsaq, isim bəhs kimi götürülməlidir. Bu anlaşılmaqlığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə mövzulararası əlaqəni ardıcıl keçilən dərslər arasındakı əlaqə kimi qəbul etmək mümkündür. Tədqiqat Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı olduğundan və tədrisin dərsləri şəklində planlaşdırılmasını nəzərə alaraq dərslərarası əlaqə termini də təklif oluna bilər.

Azərbaycan dilinin tədrisində fəndaxili əlaqənin tətbiqi dərslərarası əlaqənin daha 3 formasını fərqləndirməyə ehtiyac yaradır. Elmi ədəbiyyatda dünən keçilmiş və bu gün keçilən dərslər, əvvəlki, sonrakı ifadələri işlənir. Göstərilən ifadələr diqqətin bir-birinin ardınca keçirilən dərslərə yönəldilməsi məqsədini güdür. Əgər müəllim 10-cu dərsləri keçirsə, təbii ki, ondan əvvəl 9-cu dərsləri keçmişdir. Növbəti dərslər isə 11-ci dərslər olacaqdır. Sadəlik üçün bu ardıcılıq əvvəlki dərslər, keçilən dərslər, sonrakı dərslər adlandırılır. Hər bir keçilən dərslə müəllim əvvəlki və sonrakı dərslə əlaqə

yaratmalıdır. Bu fəndaxili əlaqənin bütün tədris prosesi ərzində təkrarlanan forması olub, birbaşa əlaqədir. Azərbaycan dilindən proqram materiallarının təxminən planlaşdırılması zamanı bəzi mövzulara iki və daha çox saat vaxtı ayrılır. Məsələn, V sinifdə ismin hallanmasına dair bilik və bacarıqların sistemə salınmasına 2 saat verilir.

Azərbaycan dili təliminin səmərəliliyinə o zaman nail olmaq mümkündür ki, fəndaxili əlaqənin yuxarıda sadaladığımız formalarından təlim prosesində müəllim tərəfindən istifadə olunması imkanları üzərində müəyyən iş aparılsın. Təlimin məzmununun bu modelə uyğun sistemləşdirilməsi şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazının yaradılması ilə yanaşı həm də ümumelmi anlayışlar, kateqoriyalar və yanaşmalarla xarakterizə olunan yeni tip biliklərin formalaşdırılmasına təkan verir. Müxtəlif fənlərə aid oxşar və bir- birini tamamlayan mövzular elə planlaşdırılır və tədris olunur ki, onlar üçün müəyyən bir çərçivə yaranır və bunlar eyni vaxtda öyrənilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov V.T, Əmirli A. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Bakı:Müəllim, 2005,162 s.
2. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqələr. Bakı: Müəllim, 2008 181 s.
3. Текучев А.М. Методика преподавания русского языка. М.:Просвещение, 1980,261 с.

XÜLASƏ

Məhz bu tezisdə Azərbaycan dili dərslərinin tədrisində fəndaxili əlaqənin nəzəriyyəsi və təcrübəsindən, fəndaxili əlaqə anlayışı və onun formalarından, şagirdlərin mənimsəmə prosesinə təsiri xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Təlim prosesinin bu sistemə uyğun qurulması, şagirdlərin təfəkküründə dünyanın vahid və bölünməz obrazını yaradır. Fəndaxili əlaqə səmərəli şəkildə təşkil olunduqda, şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri ümumiləşdirmə bacarığı artır. Fəndaxili əlaqə tədrisin elmi səviyyəsinin yüksəldir, şagirdlərin təfəkkürünü, nitqini inkişaf etdirir. Ona görə də hər bir müəllim çalışmalıdır ki, fəndaxili əlaqəni daha yaxşı həyata keçirsin, bu problemə daha dərinləndirən bələd olsun və fəndaxili əlaqədən dərs prosesində necə istifadə etməyi üzə çıxarmağı bacara bilsin.

Açar sözlər: *fəndaxili əlaqə, dilçilik elmi, dil, nitq, təfəkkür, didaktika, nitq inkişafı.*